

הרב יהודה זולדן, זמני יהודה וישראל, שבי דרום תשע"ה, עמ' 491-496

לג

תענית בימות הקיץ

על מחסור במים בארץ ישראל ובחוץ לארץ

מבוא

- א. תעניות בימות הקיץ
 1. מחסור במים להשקיה
 2. מחסור במים במאגרים
 3. מחסור במים לשתיה
 ב. אופי התענית והתפילה
 סיכום

מבוא

"ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש" (דברים יא, יד) - "יורה במרחשון ומלקוש בניסן" (תענית ו ע"א). זמנו של המטר בארץ ישראל הוא מחודש מרחשון עד חודש ניסן. מזכירים גבורות גשמים באמירת "משיב הרוח ומוריד הגשם" החל משמיני עצרת בסוכות, ושואלין על הגשמים באמירת "ותן טל ומטר לברכה" חמישה עשר יום לאחר מכן, בז' מרחשון, עד יום טוב הראשון של פסח. אם לא יורדים גשמים אחרי ז' במרחשון יש סדר תעניות הנמשך בחודשים מרחשון וכסלו, כמבואר במשנה ובגמרא בתענית פרק א.

מה הדין כשיש מחסור במים בקיץ לשתיה ולהשקיה, וכן מחסור במאגרי המים? האם גם בימות הקיץ יש להתפלל ולהתענות שירדו גשמים על אף שאין זו עונת גשמים ולא מקובל שבארץ ישראל יורד בזמן זה גשם? בתוספתא תענית (ליברמן) ב, ח (מובאת בגמ' בתענית יט ע"ב) נאמר:

ומתריעין על האילן בפרס הפסח, ועל הבורות ועל השיחין ועל המערות בפרס החג. אם אין להן מה שישתו מתריעין עליהן מיד. אי זו היא מיד שלהן? יום שני ויום חמישי.

בתוספתא זו מופיעים מספר דינים הקשורים לזמני התענית בקיץ בעקבות מחסור במים להשקיה ובמי המאגרים.

א. תעניות בימות הקיץ

1. מחסור במים להשקיה

" ומתריעין על האילן בפרס הפסח". מהו פרוס? בתוספתא שקלים (ליברמן) ב, א נאמר:

אי זהו פרס הפסח, פרס העצרת, פרס החג? ר' יוסה בי ר' יהודה אומר: אין פחות מחמשה עשר יום קודם לרגל.¹

"פרוס" הוא מלשון פרוסה, מחצית, והכוונה למחצית החודש. הגדרת זמן זו מחייבת בהקשרים בהם נאמרה הגדרה זו, אך כאן נראה שרצו לבטא שיש להתריע על מחסור במים בסביבות חג הפסח. רש"י (בתענית יט ע"ב ד"ה בפרוס) כתב: "בימי הפסח",² והר"ן (תענית ז ע"ב בר"ף) כתב: "סמוך לפסח, משום שזהו פריחת האילנות בארץ ישראל". הריטב"א בתענית יט ע"ב הסביר:

תנו רבנן מתריעים על האילנות בפרוס הפסח. פי' שהוא זמן פריחת האילנות בא"י ואם יחסרו להם הגשמים באותה שעה ילקו לגמרי, ולפיכך מתריעין עליהן מיד בתענית עד שירדו גשמים או עד שיעבור זמנן.

זמן פריחת האילנות בארץ ישראל הוא בחודש ניסן, ואז גם מברכים עליהם ברכת האילנות (ברכות מג ע"ב).

כך כתב גם הרמב"ם בהלכות תעניות ב, טז:

וכן אם הגיע זמן הפסח או קרוב לו בארץ ישראל, שהוא זמן פריחת האילנות שם, ולא ירדו גשמים, הרי אלו מתעניין וזועקין עד שירדו גשמים הראויין לאילנות או עד שיעבור זמנם.³

מכאן שסמוך לחג הפסח, בתחילת ימות הקיץ, אם רואים שיש מחסור במים להשקיה, מתענים ומתריעים.

2. מחסור במים במאגרים

"ומתריעין... ועל הבורות ועל השיחין ועל המערות בפרס החג". בגירסת הגמ' בתענית יט ע"ב נאמר: "אפילו בפרוס החג".⁴ החג האמור הוא חג סוכות. הר"ן (שם) פירש "שדרכן שהמים הכנוסים היו מתמעטין הרבה באותו זמן, והיו צריכין להתמלאות באותו זמן". כך גם פסק הרמב"ם בהל' תעניות ב, יז:

וכן אם הגיע זמן חג הסוכות ולא ירדו גשמים הרבה כדי למלאות מהם הבורות השיחין והמערות, הרי אלו מתעניין עד שירד גשם הראוי לבורות.

כך פסק גם בשולחן ערוך (אורח חיים סימן תקעה סעיף ח). אך הריטב"א (שם) מתקשה לקבל שהחג האמור הוא חג סוכות:

ועל הבורות שיחין ומערות בפרוס החג. פי' הרמב"ם ז"ל וגם רש"י ז"ל ומפרשים אחרים דהיינו סוכות. וזה תימה גדול, שהרי צורך שלהם בימות החמה, והיאך לא התריעו עליהן

¹ על הגדרת זמן "פרוס הפסח" ראה עוד: תוספתא בבא מציעא (ליברמן) ד, יח; משנה בכורות ט, ה, תוספתא בכורות (צוקרמאנדל) ז, ט, ובגמ' בכורות נח ע"א; ירושלמי קידושין ג, ט.

² אם כי במקום אחר פירש רש"י לשון מחצית. ראה: רש"י מנחות סח ע"ב ד"ה פרס הפסח.
³ כך גם כתב הטור באורח חיים סימן תקעה, "לפני הפסח", וכן בשו"ע שם סעיף ח ובערוך השולחן שם סעיף י.

⁴ רוב הראשונים מחקו את המילה "אפילו" מגירסתם: רבנו חננאל; ר"ף (תענית ז ע"ב בדפי הר"ף); רא"ש (תענית ג, כו) ועוד, וכן הב"ח והגר"א בתענית שם.

כשהיו צריכים להן ויתריעו עליהן עכשיו שבאים הגשמים ויתמלאו? והלא אין ראה לגזירה מן השמים בגשמים אלא כשלא ירדו בימות הגשמים, דאילו בימות החמה סימן קללה הם (משנה תענית א, ז), שנאמר: "הלא קציר חטים היום" (שמואל א יב, יז)?

איך יתכן שרק סמוך לחג סוכות גילו שחסרים מים במאגרים? תשובתו היא:

ובירושלמי (תענית ג, ב) אמרו בפירוש "בפרוס העצרת" וזו עולה יפה. ואשכחן במסכת ר"ה (ו ע"א) דתניא "ואכלנו ולדה שלמים בחג", ופירשה רב אשי דהיינו עצרת, ואע"ג דהתם דחי לה רב זביד דאית ליה אוקימתא אחרית, הכא מודה לאוקומה כרב אשי, אלא היכי דאיכא לאוקומה בחג הסוכות קאמר איהו דלא מוקמי לה בעצרת דכל היכא דתני פסח תני עצרת מן הסתם ועל הרוב.

ולפי שיטת המפרשים ז"ל יש לדחוק ולומר כי בודאי הצורך שלהם היה יותר גדול בימות החמה, אבל לפי שאינו זמן גשמים לא התריעו עליו שאין מתריעים על מעשה נסים וכשהגיע זמן הגשמים התחילו להתריע כמו שכבר הגיע להם הצרה מקודם לכן, אבל על צרה שלא הגיעה עדיין כגון הגשם הצריך לתבואות הא ודאי אין מתענין עד רביעה אפילה, וכיוצא בזה אמרו בירושלמי לפי שיטתם "בפרוס העצרת, מעתה אפילו יותר מכן", כלומר למה לא יתריעו גם כן אף אחרי כן שצריכין לגשם יותר, והשיב רבי מעשה נסים הם ואין מתריעין על מעשה נסים.

לפי הריטב"א מתריעין עד פרוס חג השבועות, ולאחר חג השבועות אין מתריעין מפני שזהו מעשה נס. לפנינו אם כן מחלוקת בין התלמודים: לבבלי הכוונה לחג סוכות, ולירושלמי הכוונה לחג השבועות. כדי שלא תהיה מחלוקת תלמודים הציע הרב יוסף קארו (בית יוסף אורח חיים סימן תקעה אות ח ד"ה וכל) את הפירוש הבא:

וכי היכי דלא ליפלוג אתלמודא דידן נראה לפרש דעצרת דקאמר היינו שמיני עצרת ואתיא כדתניא בגמרא דידן מתריעין על הבורות שיחין ומערות בפרוס החג. ומיהו הא דקאמר יותר מכאן מעשה נסים קשה לפי זה, דעיקר גשמים אחר החג הם? ושםא י"ל דיותר מכאן מעשה נסים דקאמר לא קאי אלא למאי דקתני מתריעין על האילן בפרוס הפסח.

כאמור, לפנינו מחלוקת בפרשנות התלמודים ממתי מתריעים על מחסור במי המאגרים - האם סביבות שבועות או סוכות.

3. מחסור במים לשתיה

"אם אין להן מה שישתו מתריעין עליהן מיד. אי זו היא מיד שלהן? יום שני ויום חמישי". כשאין מים לבני אדם לשתות מתריעין מיד. רש"י בתענית יט ע"ב פירש: "אם אין להם לשתות מתריעין וכו' - אפילו בפרוס החג, דימות החמה ניהו, אפילו הכי מתריעין משום דכולן צריכות לשתות". כך פסק גם הרמב"ם בהלכות תעניות ב, יז:

ואם אין להם מים לשתות מתענים על הגשמים בכל עת שלא יהיה להם מים לשתות, ואפילו בימות החמה.

גם הריטב"א בתענית יט ע"ב, שפירש ביחס למחסור במי מאגרים שמתריעין עד שבועות, כתב ביחס למחסור במי שתיה:

ואם אין להם מים לשתות מיד מתריעים עליהם. פי' בכל זמן, ואפילו מעצרת ואילך או מחג הסוכות ואילך, כל זמן שיחסר להם שאין להם לשתות מים כלל, ופשוט הוא, וכן פירש הרמב"ם ז"ל.

ב. אופי התענית והתפילה

על מחסור במים מתריעים מיד - שני חמישי ושני. התוס' (תענית יח ע"ב ד"ה מתריעין) כתבו שמתריעין וכן מתענים,⁵ אך הרמב"ם הבחין בין סוגי הנזקים. ביחס למחסור במים להשקיה כתב הרמב"ם בהל' תעניות ב, טז:

וכן אם הגיע זמן הפסח או קרוב לו בארץ ישראל שהוא זמן פריחת האילנות שם ולא ירדו גשמים, הרי אלו **מתענין וזועקין** עד שירדו גשמים הראויין לאילנות או עד שיעבור זמנם.

וביחס למחסור במי מאגרים ושתיה כתב בהלכה שלאחר מכן:

וכן אם הגיע זמן חג הסוכות ולא ירדו גשמים הרבה כדי למלאות מהם הבורות השיחין והמערות, הרי אלו **מתענין** עד שירד גשם הראוי לבורות. ואם אין להם מים לשתות **מתענים** על הגשמים בכל עת שלא יהיה להם מים לשתות ואפילו בימות החמה.

הרב יוסף קארו (בית יוסף אורח חיים סימן תקעה אות ח ד"ה וכל) הסביר את מחלוקת הראשונים:

וכתב רבינו [=הטור] מתריעין מיד שמתענין שני וחמישי ושני ונוהגין בהם כל חומר שבע אחרונות. מדתניא בגמרא מתריעין על האילנות בפרוס הפסח וכו' ואיזה מיד שלהן שני וחמישי ושני, ומשמע דכלל הוא לכל היכא דקתני מתריעין מיד, דשני וחמישי ושני קאמר. ומשמע דהכי קאמר, אין גוזרין שש תעניות בלא התרעה ואח"כ שבע בהתרעה כמו שעושין כשלא ירדו כלל, אלא מיד מתחילין להריע, וממילא משמע דנוהג בהן כל חומר שבע אחרונות, זה נראה שהוא דעת רבינו. אבל הרמב"ם בהל' תעניות ב, טז במקום מתריעין כתב מתענין וזועקין. נראה שהוא פרש דמתריעין דתנן בפה הוא ולא בשופר. וממילא משמע דלדידה אין נוהגין בהן חומר תעניות אחרונות, ולפיכך כתב בפרק ג' (הלכה י"א) שאין גוזרים תעניות כגון צום כיפור אלא בגלל המטר.

הבית יוסף כתב שמתענים בימים אלו כחומרת שבע התעניות האחרונות, וכוונתו למשניות בתענית א, ה-ו, שם נאמר שאם לא ירדו גשמים לאחר שכבר התענו שש תעניות, מתענים שבע תעניות נוספות:

הגיע ראש חדש כסליו ולא ירדו גשמים - בית דין גוזרין שלש תעניות על הצבור, אוכלין ושותין משחשיכה ומותרין במלאכה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה:

⁵ כך כתבו גם: הר"ן, תענית ז ע"ב בדפי הר"ף; ריטב"א תענית יח ע"ב ד"ה האומר.

עברו אלו ולא נענו - בית דין גוזרין שלש תעניות אחרות על הצבור, אוכלין ושותין מבעוד יום ואסורין במלאכה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה ונועלין את המרחצאות. עברו אלו ולא נענו - בית דין גוזרין עליהם עוד שבע, שהן שלש עשרה תעניות על הצבור, הרי אלו יתרות על הראשונות שבאלו מתריעין ונועלין את החנויות....

הלחם משנה בהל' תעניות ב, טז העיר על הבית יוסף שהרמב"ם כתב בתחילת הפרק שעל הצרות הללו מתעניין ומתריעין, ושבדרך כלל ההתרעה היא בשופר ולא בפה, ומדוע כאן יפרש אחרת, ונשאר בצ"ע.⁶

נראה אם כן לומר שעיקר מחלוקת הרמב"ם עם הראשונים האחרים היא שלפיו אין נותנים את חומרות שבע התעניות האחרונות באותם צומות, על אף שגם כאן מתענים שני חמישי ושני.⁷

סיכום

- א. אם חסרים מים להשקות עצים מתריעין על כך עד פסח או סמוך לו, מפני שזה זמן פריחתם בארץ ישראל.
- ב. אם חסרים מים במאגרים ("בורות שיחין ומערות"), מתריעין עד פרוס חג סוכות (על פי פרשנות הבבלי לרוב הראשונים, ולבית יוסף אף לפי הירושלמי). לפי הריטב"א כוונת התלמודים היא לחג השבועות.
- ג. כשיש מחסור במי שתיה מתריעין אפילו בימות הקיץ.
- ד. אופי התענית - לרוב הראשונים יש לגזור תענית בשני וחמישי עם כל החומרות הנהוגות בשבע התעניות האחרונות כשלא יורד גשם, ולשיטת הרמב"ם יש לגזור רק איסור אכילה ושתיה מבוקר עד ערב.

⁶ יש להעיר שלשיטת הרמב"ם התרעה בגבולין היא בחצוצרה ולא בשופר, כדברי הרמב"ם בהל' תעניות א, א ו-ד. על תקיעה בחצוצרות ובשופרות בעת צרה, ראה במאמרי: "תקיעה בחצוצרות במלחמה ובעת צרה", מלכות יהודה וישראל, עמ' 365-374.

⁷ באשר למקומות בהם מתענים, הדיון בשאלה זו מקביל לדיון בעת ריבוי גשמים בחורף. ראה להלן במאמר "תענית ותפילה על ריבוי גשמים בארץ ישראל ובחורף", סעיף ד: המקומות בהם מתפללים.